

Romano džaniben

časopis romistických studií | 22. ročník | 1/2015

Recenzní článek

Fenomén Polansky

Polansky, Paul. Tábor smrti Lety: Vyšetřování začíná (1992–1995). Antifašistická akce, Československá anarchistická federace a Institut kritických studií, Praha 2014, 503 s.

Paul Polansky se od poloviny devadesátých let stal v Česku fenoménem, ať už v pozitivním, nebo negativním smyslu slova. Vzedmul vlnu zájmu o jedno přehlížené téma, vyvolal vědecká bádání i laické debaty. Závěry z nich vyšly v mnoha statích, a dokonce i v monografii do té doby neznámého publicisty M. Papeho. Debata stále pokračuje a dodnes si mnozí nejsou jistí, jaký vlastně byl Polanského přínos.

Autor je americký publicista a badatel s českými kořeny. Mimo jiné se věnoval sestavování rodokmenů Američanů, z nichž někteří kdysi odešli z jihočeské obce Lety, odkud pocházeli také jeho předci. Práce v treboňském archivu, kde je deponován i obsáhlý materiál k historii internačního zařízení v Letech u Písku, jej v roce 1992 zcela náhodně přivedla k zájmu o toto téma. Polansky byl tehdy přesvědčen, že objevil něco nového, záměrně skrytého s ohledem k závažnosti oněch skutečností, přitom mezi hrstkou zájemců o minulost Romů nebylo téma Letů neznámé. Ve snaze dozvědět se víc vyhledal první článek k tématu historika Ctibora Nečase² (Nečas 1972), který byl „skryt“ v odborném periodiku, což amerického publicistu v jeho dojmu jen utvrdilo.

Recenzovaná práce není odbornou publikací, absentuje zde například poznámkový aparát, a odkazy na zdroje chybí i v textu. Dílo v sobě snoubí charakter reportáže a deníkových záznamů rozdělených do 35 kapitol. Autor skrze někdy až příliš podrobné denní záznamy popisuje, jakým způsobem pro sebe téma letského tábora odkrýval, jak tuto dobu prožíval, ale také jak se postupně vůči němu proměňoval postoj okolí a zejména státních institucí. Zvolená forma svědčí o nerozhodnosti, jak svá podezření světu předat. Svoji roli v celé kauze autor pociťuje jako fatální: „...znovu jsem uslyšel její slova: *„Vyprávěj náš příběh.“ Brečel jsem, protože jsem věděl [...], že nemůžu. Nebyl jsem historik, nebyl jsem ani spisovatel.*“ (s. 266). „*Neměl jsem ponětí, co s těmi informacemi udělám. Chtěl jsem psát beletrii. Nechtěl jsem se zatěžovat psaním naučné literatury.*“ (s. 145). Nevyřešená nejistota z toho, co vlastně objevil, a deziluze z reakcí, jaké jeho „objevy“

1 PhDr. Jana Horváthová je ředitelkou Muzea romské kultury, s.p.o. E-mail: horvathova@rommuz.cz

2 Do roku 1994 publikoval C. Nečas k tématu více než dvacet textů, včetně několika monografií, z nichž první (Nečas 1981) je zásadní: poskytuje přehled souvislostí a kapitoly cikánských táborů vsazuje do rámce celého systému protektorátní politiky proti „cikánům“. Podrobněji viz Nečasovu bibliografii (Nečas 2012).

vyvolaly, zřejmě způsobily, že právě tuto knihu popisující celý sled událostí – od objevení tématu až po autorův urychlený odjezd ze země³ – vydává Polansky ze svých textů, které k tématu po odjezdu z ČR publikoval, až jako poslední. Autor již předtím vydal vzpomínky přeživších (Polansky 1998b), knihu básní, román (Polansky 1998a, Polansky 1999a) a cyklus „boxerských básní“ (Polansky 1999b). Teprve v roce 2014 vydává „klíč“ k tomu všemu, knihu zachycující jeho prožitky doby a událostí, které jej později donutily ze země odjet a na dlouho celou záležitost odložit.

V letech 1992–1994, kdy Polansky pro sebe a další neznalé „objevil kauzu Lety“, už na toto téma existovala základní literatura⁴ a pro Muzeum romské kultury (MRK) bylo téma protektorátní genocidy Romů jedním ze stěžejních.⁵ Těžce jsme nesli, že v areálu druhého protektorátního „cikánského tábora“ (CT) v Hodoníně u Kunštátu a nedaleko místa hromadných hrobů funguje rekreační středisko (u plotu jeho areálu odkazovala na bývalé táborové pohřebiště jen tabule s nápisem „Národopisná lokalita Žalov“). Nenechávalo nás to v klidu, ale cítili jsme, že stav věci nikoho netrápí (Bán 1997, Horváthová 1997). V podtextu laxního přístupu a přehlížení holocaustu Romů se ozývalo nevyslovené: „No jo, Cikáni, mohli si za to sami.“ Nebylo v naší moci, nebo jsme to neuměli, křičet víc.

A najednou zde byl cizinec, jehož hlas slyšet bylo. Jeho závěry, které byly jen pochybnostmi a v lepším případě hypotézami, byly v médiích vydávány za fakta. I my v MRK mu fandili, říkali jsme si tehdy, jsou to „kachny“ přitažené za vlasy, ale má to sílu, hýbe to zahraničím, následně i českými úřady, veřejností.⁶ To, co se nemohlo podařit Nečasovi po letech pečlivé práce, se nyní dařilo americkému novináři. Paul Polansky uměl svá tvrzení prosadit, nerozpakoval se promíchat fakta s fikcí, emoce s raciem.⁷ Historik Nečas v rozhořelém mediálním konfliktu na Polanského útok na svou práci reagoval: „*Odmítám přitom možnost, kterou pošetile doporučuje Polansky, totiž překlenout mezery v literatuře a zejména v pramenech smělymi hypotézami, čímž by se však odborné dílo přeměnilo v planou fikci...*“ (Nečas 1996).

3 Památník v Letech u Písku byl odhalen 13. 5. 1995, dva dny poté Paul Polansky opouští ČR.

4 Viz pozn. 1 a seznam literatury.

5 Už v roce 1988 jsem se jako studentka Ctibora Nečase podílela na záznamech rozhovorů s pamětníky pro knihu *Naši bisteras* (Nečas 1994), MRK pokračuje v dokumentaci holocaustu Romů od svého vzniku podnes.

6 Při odhalení památníku v Letech (1995) kontaktoval MRK tehdejší starosta Hodonína, Miroslav Plíhal, a vyzval k pořádání společné piety. Ta se od roku 1995 koná na „Žalově“ pravidelně, v roce 1997 zde MRK zřídilo památník, o rok později osadilo pamětní desku na zeď hřbitova v Černovicích, kam byli pohřbíváni mrtví v první etapě existence CT. Záznam z prvního pietního aktu v Hodoníně z 21. 8. 1995 je zachycen v magazínu *Romale aneb toč kolo toč*, ČT Studio Brno.

7 Na zásadní nutnost oddělovat práci novináře od postupů historika v době vrcholící mediální kauzy okolo Letů (viz níže) upozornil Jaroslav Valenta, byť ani on sám nepřistupoval k tématu vždy pouze chladně objektivně: „*Jde ovšem o to, aby [...] mediální posun proporcí nedospěl tak daleko, aby se jím posléze zcela změnil obraz podstatných rysů popisované události. [...] Toho se vcelku lehce dosahuje soustavným méně racionálním a spíše emocionálním popisem jevu.*“ (Valenta 1999: 9–15).

V knize nalézáme popis pracovní metody, která se zřejmě podílela na dobré publicitě celé „kauzy“ a probudila lidi z letargie. Paulu Polanskému nelze upřít umění manipulace a zřejmě ani určitou aplikaci myšlenek machiavelismu. Na s. 40 uvádí, co otevírá dveře narátorů a co učil svého pomocníka: „*Naučil jsem ho nakonec blufovat.*“ Odkrývá své razantní, manipulativní, ale účinné metody, které také celou dobu odlišují jeho práci od práce historiků. Ti by měli ctít své metody a ideálně mají nastaveny hranice, za něž nejdou, aniž by věděli, že chybují. Pak ale nemají jejich formulace takovou sílu, zůstávají zahaleny v odborném stylu a postrádají na skandálnosti. Na s. 41 přiznává autor vcelku sympaticky a férově, že není skutečný historik. Jako dobrý publicista je Polansky v textech upřímný, ví, že přetvářka dílu neprospívá. Poctivý popis pocitů i užitých metod autorovi připočteme k dobru. „*Říkal... (s. 49), že tu [v archivu] máte o Letech spoustu informací, zalhal jsem. [...] to byla první z mnoha lží, které jsem během následujících tří let řekl, když jsem se pokoušel zjistit pravdu o Letech.*“

Knihou prolíná záměna fikce za realitu. Z autorovy povídky „Zloději slepic“⁸ bylo v tisku citováno jako z odborného článku, přitom zdrojem k ní byly vedle archivu i různé podivuhodné historiky, které Polansky na svých cestách po Česku posbíral (s. 134–135, s. 400, v prohlášení o Letech o. s. HOST odkazuje na fiktivní osobu z jeho povídky).

Na druhou stranu knize nutno přiznat pozitivum v rovině novinářské reflexe, která u nás v takto otevřené podobě tou dobou chyběla. V líčení rozšířených stereotypů má Paul Polansky dobrý postřeh, k němuž mu pomohl jistě i odstup cizince – např.: „*[...] je to vždycky stejná písnička. Cikáni, které lidé znají z osobní zkušenosti, jsou vždycky dobří; ti ostatní, které nikdy ani neviděli, jsou vždy špatní.*“ (s. 210). Až díky jeho přiléhavé poznámce (s. 435) jsem si s odstupem tolika let uvědomila nevyváženost programu při odhalení památníku v Letech: „*[...] až na posledního řečníka byla jejich hudba [Romů] jediným povoleným příspěvkem na jejich vlastním pietním aktu.*“ Podobně je tomu i dnes, např. srpnové pietní akty k romskému holocaustu v Letech probíhají bez účasti samotných Romů. Památníku Lidice, jinak dobrému správci místa, se prostě nedaří uspořádat akci lépe. Polansky bystře postřehl i tendenci bagatelizovat válečné útrapy Romů. Na s. 433 připomíná unylou řeč tehdejšího „ministra bez portfeje“ Igora Němce při odhalení památníku v Letech – je ukázkou, jak utápět a doslova rozmělnovat téma protektorátní genocidy Romů v odkazech na válečné utrpení všech dalších možných skupin. Tuto tendenci vnímám též, projevuje se jako skrytá myšlenka, která nakonec vyraší i z nejtvrďšího betonu. Jako by ukázat prstem právě a jen na genocidu Romů bylo věcí nepatřičnou, kterou je nutno zahalit do přijatelných souvislostí. Trefou do černého je i věta ze s. 467: „*[...] kdyby mělo jít o první seminář*

8 Povídka dle sdělení svého autora vyšla poprvé 15. 5. 1994 v Decorah, deníku státu Iowa (USA), nenalezeno. Srovnej: Strandberg 1994, viz sbírky MRK: MRK 153/2001.

*o židovském holocaustu, mluvili by o tom na každé stanici. Ale kdo chtěl slyšet o semináři o cikánském holocaustu?*⁹

Na druhou stranu jako účastnice odhalení památníku v Letech i jako pracovnice MRK zapojená do příprav ve stejný den pořádaného odborného semináře v Písku¹⁰ musím upozornit, že v rozebírané knize ve vztahu k této akci některé uváděné údaje nesouhlasí. Autor např. spojuje v jednu osobu (s. 455) jediného „romského řečníka“ z odhalení památníku, Karla Holomka, s šéfredaktorem novin *Romano kurko / Romský týden*, Mikulášem Smoleněm. Nesouhlasí ani autorovo tvrzení, že mu nebylo umožněno na semináři vystoupit. Mohu potvrdit, že šanci měl, díky svým spolupracovníkům však možná nedostal přesný překlad situace, nebo ji nepochopil. Jako organizátoři jsme o jeho názor stáli, byli jsme zaražení, že naši nabídku odmítl. V knize pak Polansky shrnul všechny referující do jednoho tábora přísluhovačů státní doktríny.¹¹ Autor se v knize též pozastavuje nad tím, proč na semináři nepromluvila letská svědkyně, vězenkyně nejen z CT Lety, ale i z CT v Birkenau, Barbara Richterová. Nebylo to proto, že by nebyla organizátory přizvána (níže popsaná událost odhaluje kromě konkrétních okolností události i další zásadní úskalí práce s výpověďmi pamětníků, které Polansky nebral v potaz). Emílie Hanáková, jediná pamětnice, která nakonec na semináři v Písku vystoupila, byla vězněna v CT v Hodoníně i v CT v Birkenau. Od války žila usedle v malém moravském městečku, prostá žena, co na srdci to na jazyku. Zato Barbara Richterová byla světačka, i ve vysokém věku šarmantní dáma, nezdržela se v Česku nikdy dlouho, žila v Itálii, ale vůbec dosti cestovala, žena velmi bystrá, až světem protřelá a úměrně tomu i mazaná. Ty dvě se z Birkenau znaly, jak se ukázalo, když jsem je nic netušíc před akcí vzájemně představovala. Místo podání ruky se Emílie Hanáková za doprovodu jaderných nadávek na Barbaru Richterovou fyzicky vrhla. Museli jsme je od sebe odtrhnout. Hned poté Barbara Richterová Písek kvapně opustila, někdo možná ani nepostřehl, že tam vůbec byla. Emílie Hanáková (které zahynul v Birkenau malý syn) jí vyčítala (kromě vztahů s muži) šízení přídělů jídla dětem, které měla údajně v CT v Birkenau na starosti.¹² Barbara Richterová ve své výpovědi uvádí (Polansky 1998b, 2014): *„Lety byly horší než Osvětim, protože vás mohli ubít kdykoliv a z jakéhokoliv důvodu [...] Ale*

9 V souvislosti s pro Romy záměrně diskriminujícím zákonem o českém občanství však už Polansky dovádí své myšlenky ad absurdum, s. 466: *„Příběh Letů neskončil. [...] Celá table země je pro Cikány ještě pořád lágrem.“*

10 Seminář *Neznámý holocaust* připravilo MRK pod vedením tehdejší ředitelky Ilony Lázničkové (Frištenská, Lázničková, Sulitka, 1995). Jako historička jsem měla na starosti právě zajištění účasti pamětníků a veškerou komunikaci s nimi.

11 Lázničková, Ilona: *Ad „Lety před lety, a dnes“* (viz Nová přítomnost 7/96). Polansky mohl vystoupit. *Nová přítomnost*, 9/1996, s. 1, 28.

Paul Polansky bezdůvodně haní (s. 452) coby Nečasova žáka také příspěvek historika Petra Lhotky, ten se tématu věnuje dlouhodobě, nové informace přinesla i jeho diplomová práce (Lhotka 2002).

12 Záznam, sbírky MRK: A 8, 25/96.

*němečtí dozorcí nebyli zlí, necloumali s vámi, nebili vás. [...] Byla jsem v mnoha tábořech smrti, ale Lety byly nejhorší.*¹³ Jak naznačuje výše přiblížený konflikt, mohla mít tato pamětnice v Birkenau jakési relativně privilegované postavení, což staví takto formulované srovnání životních podmínek v obou táborech do jiného světla.

Paul Polansky se v knize představuje jako lidskoprávní aktivista. Tuším v jeho hrudi ono horoucí lví srdce, které se bije za každou nespravedlnost. Je to altruista, který neváhá obětovat osobní komfort za lidská práva, pomoc lidem v nouzi. Skrze svoji empatii a možnost srovnání se zahraničím nahlédl u nás nevyzrálý vztah společnosti k Romům. Jednak zaujatost lidí všech vrstev vůči Romům obecně, jednak malou vůli policie i soudů prokazovat a trestat rasově motivované činy. Tyto dobové postřehy považuji za jeden z největších přínosů knihy. Do „kauzy Lety“ se zapojil i aktivista HCA¹⁴ Václav Trojan, který zaujímá v knize významné místo: „[...] *Postrádáme-li trestající spravedlnost vůči rasistům dnes, je to nejspíše také proto, že se dosud neumíme či nechceme podívat do očí nespravedlnostem minulým.*“ (Trojan 1996)

Jazyková bariéra i vlastní „objevitelský komplex“ přivedly amerického autora do stavu jisté paranoie ze sledování vlastní osoby (s. 255, s. 406). V důsledku neznalosti tuzemských poměrů nedlouho po pádu totality místy zaměňoval běžný nezájem úředníků, laxní řešení případů a zejména zjevný nezájem o záležitosti Romů za cílenou akci – konspiraci státu. I když ani tu nelze zcela vyloučit, jak v předmluvě ke knize naznačuje Petr Pithart (s. 13, 16).

Na s. 321–322 i jinde Polansky kritizuje reálné nedostatky pietní úpravy v Letech i samotnou podobu památníku – dílo akad. malíře Zdeňka Hůly. Píše o něm jako o hromadě kamenů. Srovnáme-li další návrhy přijaté do výtvarné soutěže na realizaci památníku, shledáme, že šlo většinou o díla zavedených autorů. Pro dané téma i místo však byla většina z nich nevhodná, subjektivně viděno až monstrózní,¹⁵ Hůlův návrh z nich byl tou nejlepší volbou. Dnes je jasné, že Romové dílo spíše nepřijali. Ve své abstraktní zkratce je možná příliš odtaziťé, nesrozumitelné. Na místě utrpení Romů by měl stát památník, který souzní s jejich pocity. Tak se nestalo, nikoliv záměrně, ale vlivem okolností i z neznalosti. Při realizaci piety v Hodoníně jsme pak k dobru věci využili i těchto negativních zkušeností.¹⁶

13 Vzpomínka je ve stejném znění zachycena v obou knihách (Polansky 2014 i 1998b). Záznam její odlišné výpovědi je ve sbírkách MRK: A 26/96.

14 HCA – Helsinki citizen´s assembly (Helsinské občanské shromáždění).

15 Výtvarné návrhy jsou uloženy ve sbírkách MRK: MRK 128–133/95. Pro účast ve výtvarné soutěži byli osloveni pouze umělci, kteří se zúčastnili „Žulového sympozia“ v Milevsku, výběr vylučoval i případné romské tvůrce (viz Pařízková 2007: příloha č. 5).

16 Jako zhotovitel památníku byl vybrán romský kamenosochař, Eduard Oláh, který o realizaci památníku velmi stál, téma silně prožíval a do soutěže přihlásil svých 16 návrhů (viz sbírky MRK: MRK 270–286/96, jejich foto viz: Horváthová 2005: 181–183).

Je faktem, že Paul Polansky dostal „kauzu Lety“ do mezinárodních souvislostí. Svými tvrzeními ohrožoval postavení ČR na mezinárodním poli, proto vedle v knize mnohokrát zmíněného ministerstva zahraničí aktivoval zřejmě i bezpečnostní a tajné složky státu. Ale právě v tom byla jeho síla, tlak ze zahraničí, který jako jediný dokázal zatvrdělé „pietní ticho“ o Letech přerušit. Autor cituje političku Eriku Schlager: „*Češi nikdy nechtějí připustit, že by někdy něco udělali špatně. Na stejný problém s nimi narážíme i v otázce sudetských Němců.*“ (s. 150–151)

Mnohokrát v knize zazní, že cílem jejího autora je vydat svědectví, aby se lidé o Letech dozvěděli (s. 101, s. 253). Otázka je, zda o těchto skutečnostech lidé vůbec vědět chtěli. Z přehledu publikací a aktivit, které se u nás ve vztahu k proktorátním CT odehrály ještě před Polanského „objevem“ (viz pozn. 1 a 3), je zřejmé, že kdo chtěl, mohl si literaturu najít. Jeho cílem (s. 257) „*bylo obvinít českou vládu z toho, že se snaží skrývat, co se v Letech skutečně stalo, a označit jej za první tábor smrti pro Cikány z druhé sv. války.*“ Na s. 213, 259 aj. zmiňuje Lety jako vyhazovací tábor. Všechna tato tvrzení ale zazněla bez důkazů, bez opory pramenů. Za podstatu Polanského „kauzy Lety“ sama považují to, co autorovi v knize říká jinak jemu nakloněná Erika Schlager (s. 194): „*Říkají, že jste neobjevil nic nového. Jen jste všechno zveličil [...]*“.

Polansky útočil především na prezidenta Havla, ačkoliv sám tohoto muže před svým „objevem“ obdivoval jako hrdinu. Logiku svého postupu popisuje na s. 373: „*Když Američani přemýšlí o ČR, napadne je jen Havel. Havel dodává všem místním politikům důvěryhodnost. [...] Jestli je česká vláda rasistická [...], jestli bude dál mlčet, je jejím komplicem. A proto musím napadnout jeho, abych byl slyšet.*“ Autor knihy zde prokazuje neznalost českých poměrů, ale i notnou dávku extremismu, když prohlašuje (s. 192): „*Havel vůči těmto vraždám [naráží na nepotrestané rasové vraždy Romů první poloviny devadesátých let] nevystoupil.*“ Na s. 255 spisovatel ukazuje, jak snadno vyřkne ortel bez důkazů, když v debatě s Erikou Schlanger tvrdí, že je „*[Havel] proti jakémukoliv památníku v Letech nebo skutečné pomoci Romům.*“¹⁷

Polanského omyly

Paul Polansky směšuje různé typy táborů, které v letech 1940–1943 na daném místě existovaly.¹⁸ Přitom rozdíl mezi nimi nebyly nijak marginální. Zároveň není zřejmé, zda autorovi přesné informace o charakteru jednotlivých táborů

17 Václavu Havlovi přitom nebyla situace Romů lhostejná. Pozitivní vztah Havla k Romům se ukázal už za totality; je podepsán spolu s Ladislavem Hejdánkem pod prohlášením Charty 77 č. 23 ze 13. 12. 1978, které pronikavě tepe právě přístup státu k Romům. Po revoluci už jako prezident dával Romům najevo svoji podporu, jako jeden z mála Neromů vůbec navštívil v roce 1990 I. Romfest v Brně-Lišni; jeho kancelář se významně podílela na realizaci památníku v Letech; uskutečnil setkání s Romy a romisty ve Vile Amálii v Lánech v roce 1997; Nadace Dagmar a Václava Havlových VIZE 97 pravidelně podporovala romské projekty atd. Jeho zastání Romů coby prezidenta jsem vnímala, byť nestačilo, ale jen stěží bylo v jeho silách dělat více.

18 Viz např. Nečas 2005: 237–318.

chyběly, či je záměrně zamlčel. Polanského ale zjevně zajímá ta etapa tábora, během níž zde byli věznění výhradně Romové. Míra utrpení v CT byla díky přítomnosti vězňů všech věkových kategorií i kvůli přelidněnosti a z toho plynoucím důsledkům výrazně větší než v předchozích zařízeních. Polansky nejenže užívá libovolně i dobové termíny *vězeň* (tj. osoba vězněná v „cikánském táboře“) a *káranec* (tj. osoba internovaná do „kárného pracovního tábora“ či „sběrného tábora“), především však jako argumenty a doklady nehumánních podmínek v CT přináší vzpomínky a dokumenty i z etap předchozích.¹⁹ Nesrovnalosti tohoto charakteru se objevují také v nestránkované obrazové příloze.²⁰

Při práci na tématu autora limitovala jeho neznalost CT II, tedy moravské obdoby tábora v Hodoníně, jenž by mu mohl poskytnout cenné srovnání, a situaci v CT I více osvětlit.

Zásadním bodem „objevů“ Polanského měly být naznačené počty mrtvých v CT Lety. Uváděl je jako „tisíce“ (s. 146), což podporuje tvrzením, že Lety byly táborem vyhlazovacím. „*Po pouhém měsíci výzkumu jsme odhalili, že Lety byly skutečně táborem smrti. Vězňové zde umírali každý den po celé tři roky existence tábora [směšuje etapy tábora, CT existoval necelý rok]. [...] Bylo zde více než 800 lékařských potvrzení úmrtí.*“ (s. 112) Jak na uvedené číslo přišel, vyplývá až z jeho líčení průběhu setkání se Ctiborem Nečasem (s. 298), kde se Polansky upřímně diví, proč tento historik „počítal jen Cikány“. Na základě „svých čísel“ se také domnívá (opět bez předložených důkazů), že transportů z Letů bylo více (s. 121; k transportům viz Lhotka 1995: 45–50). Nesdílím Polanského podezření ohledně zamlčených transportů z Letů, ani jeho názor, že oficiální evidenční kniha byla jen zástěrkou. Evidence úmrtí v podobných typech táborů, kde umíralo více lidí za den, jen stěží mohly být přesné. Nemyslím si však, že počet mrtvých z Letů by reálně mohl být vyšší o tisíce. Když pomíneme počet Romů, kteří prošli vstupní evidencí v Letech (dle Nečase 1308/9), pak jistě musíme brát v úvahu na sobě nezávislá tvrzení různých svědků u mimořádného lidového soudu (MLS) s velitelem CT v Letech Josefem Janovským, která se shodují, že v CT Lety bylo až (jako maximální počet) 1200 Romů.²¹ Víme, že na svobodu bylo z celkového počtu propuštěno 313 vězňů. Pak zde tedy stěží mohly figurovat další tisíce lidí. Oporu nemá

19 Např. na s. 104 se Polansky setkává s „lékařem CT Lety“ Kalbáčem, který uvádí, že v táboře pracoval asi od srpna 1940 a „jen něco okolo půl roku“ – etapu skutečného CT by tedy jako ošetřující lékař nezažil. Kromě toho žádný jiný autor jméno MUDr. Kalbáče ve spojitosti s letským táborem neuvádí. Autor zase neuvádí odkaz na jediný dokument, který by činnost daného muže v Letech potvrdil. Je to tedy jeden z dílčích námětů pro další bádání na dané téma.

20 Obrazová část uveřejňuje dokumenty bez respektování etap tábora a zřejmě na přeskáčku: po několika dokumentech a fotografiích z etapy CT následuje anachronicky několik dokumentů z tábora tzv. sběrného. Viz např. i popisek „Hlášení o úmrtí desítek dětí v **kárném táboře**. Prosinec. 1942.“ V uvedené době již fungoval na daném místě CT, kde byly na rozdíl od obou předchozích typů táborů vězněny i děti.

21 Mimořádný lidový soud (MLS) s Josefem Janovským – výběr dokumentů, 1939–1948, SOA Praha, MLS Praha, Ls 678–48, kopie viz sbírky MRK: NP 106/2014.

ani závažné tvrzení ze s. 400: „*Samotné záznamy z tábora dokládaly, že vězňové byli za pokusy o útěk zastřeleni nebo popraveni.*“ I dle MLS je zřejmé, že při útěku vězně mohlo dojít k jeho postřelení s následkem smrti, ale nikde dosud nejsou doloženy popravy chycených v táboře. Podobně odvážná jsou i tvrzení o cyklonu B (s. 155), plynových komorách (s. 377), krematoriích (s. 235) či přenosných pecích (s. 125 a jinde).²² Nicméně k otázce počtu vězňů zemřelých v CT Lety bude jistě vhodné se ještě v rámci dalších zkoumání vrátit.

Otázky terminologie s ohledem na faktické fungování CT se dotýká i Valenta; užívání spojení koncentrační tábor (KT) v souvislosti s CT shledává jako nepatřičné (Valenta 1999: 14). S jeho argumentací, totiž že u dnešního občana, který je o celé věci informován jen z médií, zcela automaticky vyvolává asociace s Mauthausenem, Osvětimí, Majdankem, nemohu beze zbytku souhlasit. Nejde přece o to, jak se věc jeví ve vztahu k jeho znalostem, ale jaká ta věc je/byla dle nejnovějších poznatků. Otázka terminologie a konkrétně užití spojení KT je skutečně poněkud nejasná. Jeho užívání má svůj vývoj a v průběhu času také své výklady.²³ Jako zavádějící však shledávám záměny termínu „pracovní“ nebo „sběrný“ tábor za termín „cikánský“, a to zejména pro odlišný charakter těchto typů táborů. Termín internační považuji významově za vágní, respektive může se jevit i jako eufemismus zastírající skutečnou situaci. CT byly místy sloužícími k hromadnému věznění celých rodin, bez ujasnění právního důvodu jejich zatčení i jejich dalšího osudu. Odborná a skutečně vážně míněná debata na toto téma českou společnost teprve čeká.

Na s. 387 narážíme na další důsledek faktu, že autorovi knihy chyběla znalost základních souvislostí, zejména přehled o průběhu celého procesu „konečného řešení cikánské otázky v protektorátu“. Dokládá to jeho údiv nad tím, že seznamy romských vězňů z CT v Birkenau obsahují i „*seznam jmen tisíců Cikánů*“ (mezi jinými i z okresu Písek), která „*ale nikde v záznamech z Letů nenajdete.*“ To ani nebylo možné, když větší část protektorátních Romů byla odvezena do Birkenau nikoliv z protektorátních CT, ale přímo ze svých domovů.²⁴

Průřezově v celé knize narážíme též na autorovu chabou představu o současném složení romské populace u nás a jeho historickém vývoji. Polansky chce

22 Když na s. 293 autor konfrontuje Nečase se svojí verzí, že v Letech, za táborem existovaly plynové komory, z historikovy rezervované reakce usuzuje, že trefil do černého. Anebo pán ze „staré školy“ nechtěl být netaktní a shodit člověka uvádějícího nepodložené fámy? O hledání plynových komor, viz též Polansky 1998b: 252, pozn. 1: „*Nedaleko místa, o kterém Čermák řekl, že se tam komora stavěla, jsem skutečně našel nějaké zrezivělé trubky.*“

23 Jiný význam dávali termínu sami nacisté a jiný mu dáváme my dnes. I v odborných textech se výraz *koncentrační* často ještě upřesňuje dalším přídatným jménem – vyhlazovací (jako místa primárně sloužící pro řízené a systematické vyvražďování obyvatel (Chelmno, Belzec, Treblinka, Sobibor, Majdanek), nebo koncentrační (Osvětim I) a vyhlazovací (Osvětim II/Auschwitz II-Birkenau) nebo „jen“ koncentrační (Sachsenhausen, Buchenwald, Ravensbrück, Dachau). Wikipedie k termínu KT: „*[...] je místo sloužící k hromadné internaci nebo věznění lidí, kteří sem jsou umístováni i bez řádného soudu nebo jiného právního důvodu.*“

24 K základním faktům proticikánského postupu v protektorátu viz např. Nečas 1999.

jako svědky věznění v CT Lety najít „nějaké Cikány“ (s. 112 a jinde), přitom tyto svědky může hledat jen mezi hrstkou přeživších (tehdy cca do 300 osob) z historických skupin Romů, které u nás před válkou žily.

Autor knihy často zdůrazňuje „českým státem“ zamlčovaný fakt české správy CT (viz dále). V době vzniku podkladů ke knize skutečně nebylo veřejně uváděno nebo dostatečně zdůrazňováno, že CT vedl český personál (s. 218). Přisuzuji to spíše zvýšené opatrnosti, resp. obavám, aby nedošlo k popuzení veřejnosti zaujímající již tak k tématu holocaustu Romů latentně odmítavé stanovisko. Ale výtky Polanského lze chápat. V knize je požadavek veřejného uznání české správy CT jedním z těch zásadních. K jeho naplnění již došlo, možná právě z přičinění dotyčného amerického autora českou správu CT již historici neopomíjejí zmiňovat, ba zdůrazňovat, aby snad nebyli obviněni z přisluhování komukoliv.

Výše zmíněný Valenta podrobuje kritice obdobný závěr Polanského z jeho článku v americkém tisku: „*Češi během druhé světové války vyhlazovali Cikány za blahovolného přihlížení Němců a podobný osud jim prý chystají i dnes.*“ Vysvětluje zásadní nedorozumění jak v knihách Polanského, tak v textech Papeho, totiž zaměňování vlády protektorátní za vládu českou (Valenta 1999: 12–13): „[...] *to byl pouze kolaborantský nástroj cizího okupanta, [...] proklamovaná autonomie protektorátu byla od počátku naprosto fiktivní, všechna rozhodnutí jeho ‚vlády‘ měla platnost jen tehdy, získala-li schválení říšského protektora.*“ Na tomto místě je však legitimní úvaha, do jaké doby byla protektorátní vláda schopná vést svébytnou politiku. V lednu 1942 sledujeme propad jejich kompetencí, když vláda přestává fungovat jako kolektivní orgán; napojení na Říši je dovršeno reorganizací úřadů k 1. 7. 1942. Spíše jako impuls k dalšímu výzkumu, než jako bernou minci, možno brát Valentův názor (Valenta 1999: 15): „*Zločiny několika jednotlivců, spáchané na vlastní pěst, nemohou ani zatížit vinou či spoluvinou národ jako celek [...]*“.

Polansky v knize popisuje také své první setkání s historikem Ctiborem Nečasem, které ho utvrdilo v dojmu, že se právě tento badatel podílí na „vládní konspiraci“ zatajováním informací a dokumentů (s. 295). Tvrzení bylo a je nejen netaktní, respektive vysloveně urážlivé, ale zůstává i nepodložené. Na s. 303 a jinde se autor znovu zamýšlí, proč Nečas nekontaktoval letskou pamětnici Barbaru Richterovou, proč nekontaktoval pamětníky vůbec, s. 313.²⁵ Poněkud pošetile a bezzubě vyznívá otázka Polanského (s. 303): „*Proč [Nečas] nedokázal pochopit, že chybějící části v třeboňských dokumentech poukazovaly na původní snahy něco zakrýt?*“ Je škoda, že se Paul Polansky namísto nekonstruktivní kritiky badatelovy práce a útoků na jeho svědomí přece jen trochu více nesnažil být skutečným historikem. Mohl navázat na Nečasem nezpracovaná místa a pokusit se o jejich objasnění. Žádný historik nemůže být ve své práci vyčerpávající, badatelé navazují tam, kde

25 Kniha *Našti bisteras* (Nečas 1994) shrnula výpovědi romských vězňů z CT Lety i Hodonín. Začala vznikat několik let před tím, než vyšla tiskem.

jeden skončil, nebo třeba i šlápl vedle. Těmito útoky sám sebe Polansky pasuje do role zapáleného aktivisty, od něhož se v rámci jeho ideologického boje nečeká přesnost ani objektivita.

Do kauzy se tehdy zapojil také německý novinář žijící v Česku, Markus Pape, jeho útoky na osobu historika Nečase byly snad ještě agresivnější, jako nepřilíš lichotivou shledává pozici M. Papeho i Valenta (Valenta 1999: 10).²⁶

Polansky a pamětníci

Recenzovaná kniha vypovídá o marné snaze najít skutečné aktéry studovaných událostí, kteří by doložili platnost Polanského závratných hypotéz. V závěru knihy (s. 439) se autor seznamuje se svérázným romským aktivistou Lubošem Zubákem, který později pomohl Polanskému bývalé vězně CT najít. Společně také s nimi realizovali rozhovory. Ty potom vyšly v knize *Tíživé mlčení* (1998b), kterou vydalo renomované nakladatelství G plus G, ale jejíž faktický příspěvek ke studiu holocaustu Romů je sporný (viz detailní analýzu níže). Zařazené výpovědi nejsou citacemi, ale jen parafrázemi, protože rozhovory nesměly být nahrávány (s. 473) – a právě to se jeví jako významný zádrhel při zachycení citlivých informací. Zásadní je i způsob vedení rozhovoru a jeho následné zpracování. Základ je, jak jsou kladeny otázky, zda jsou prosté jakéhokoliv zabarvení (viz např. Vaněk, Mücke, Pelikánová, 2007: zejm. 88–89; Vaněk 2003). V tomto případě otázky dle instrukcí Polanského kladl některý z jeho spolupracovníků (Zubák, Pape). Polansky položil otázku v angličtině, tazatel si ji přeložil do češtiny a položil ji narátorovi, odpověď prošla zase touto dvojí redakcí, což je poměrně klikatá cesta.

Sama kladu otázky pamětníkům na velmi blízká témata již 27 let. Zásadní pro mě byla v tomto směru zkušenost z let 1996–1998 ze spolupráce s izraelským vědcem Nathanem Beyrakem. Zaznamenával u nás vzpomínky přeživších Romů a já měla to štěstí být v jeho týmu. Nadace Film&Sociologie (NFS) ve spolupráci s MRK vytvořily ze záznamů dokumentární film, nesestříhané záznamy jsou uloženy také ve sbírkách MRK.²⁷ Podstatné je, jak tyto záznamy vznikaly. Nathan nás po celou dobu učil svoji metodu oral history, kterou desetiletí cizeloval. Je pro něho nástrojem k zachycení svědectví, která mají sloužit coby pramen. Pokud narátor vyřkl něco důležitého, musel také uvést, zda byl události přímým svědkem. Díky této přísné metodě mnohdy jasně vyplynulo, že autentické vzpomínky z války se prolínají s informacemi nabytými v průběhu času z dalších zdrojů.

26 Pape 1999. Viz též *Genocida* 1998. Články k mediální „kauze Lety“ byly shromážděny a neskenovány autory výstavy MRK *Věřte–nevěřte / Patan–ma patan*, 2013, M. Schusterem a M. Závodskou. Viz sbírky MRK: NP 1/2015.

27 Nathan Beyrak, nar. 1949, odborný pracovník United States Holocaust Memorial Museum, se dlouhodobě věnuje dokumentaci holocaustu Židů. Ve spolupráci s Nadací Film&Sociologie (NFS) a MRK došlo v letech 1996–1998 v Česku k realizaci výzkumu – sběru ústních svědectví romských pamětníků holocaustu. Na základě těchto záznamů vznikly dva dokumentární filmy (*Svědectví Františka Daniela*, režie: Jan Gogola, ml., 58 min.; ...*to jsou těžké vzpomínky*, režie: Monika Rychlíková, 28 min).

Poté, co pamětník povyprávěl bez přerušení sám svůj příběh, pokládal doplňující otázky první²⁸ a druhý tazatel, kterým jsem bývala já a na krátkou dobu také jeden ze jmenovaných spolupracovníků Polanského. Nathan však nebyl spokojen s jeho způsobem podsouvání emocionálně i jinak zabarvených otázek, proto byl na základě jedné z večerních analýz z týmu zakrátko propuštěn. Vždy večer jsme totiž detailně komentovali denní záznamy a spolu se šéfem hodnotili, kde jsme chybovali a jak se ptát lépe. Jeden pamětník byl zpovídán řadu hodin, i tak se nám ale všechna problematická místa vždy objasnit nepodařilo.

Níže uvádím některé příklady zjevných manipulací se vzpomínkami ve zmíněné knize (Polansky 1998b). Např. výpověď Antonína Lagryna o osudu jeho vlastního otce Polansky reprodukuje ve své publikaci takto (s. 124): „*Po Letech, o kterých říkal, že byly nejhorší, byl můj otec vězněn v Osvětimi, Buchenwaldu a Mauthausenu.*“ Já jsem v roce 2012 při záznamu životních vzpomínek Antonína Lagryna zachytila jinou reakci tohoto pamětníka:

Tatínek byl tedy vězněn v Letech i v Osvětimi. Srovnával někdy obě místa?

AL: To jen ten bláznivej Polansky, aj mě tam zkreslil. V životě bych takovou blbost nevy pustil z huby, že Lety byly horší než Osvětin, šak to byla fabrika na smrt. Tam přišly miliony lidí dennodenně vo život. On porovnává Lety..., to byl pionýrskéj tábor proti Osvětinu.

(Horváthová 2013: 138)

A to je vlastně typické, memoráty stejných pamětníků, jejichž vzpomínky publikuje Polansky a jaké má ve svých sbírkách MRK, se místy fakticky liší. Vzpomínky MRK např. neobsahují potvrzení skandálních zvěstí o plynových komorách, popravách nebo cyklonu B. Ale to nakonec neobsahují ani vzpomínky zachycené jmenovaným americkým novinářem, najdeme v nich však neupřesněné zmínky o úmrtích, která vězni tuší, ale není jisté, zda byli jejich přímými svědky. Přitom podobné zmínky není možno přejít bez povšimnutí, ale je třeba se k nim vrátit a snažit se je potvrdit nebo vyvrátit. Tyto doplňující otázky někdy nedopatřením absentují i v záznamech MRK, ale u Polanského absentují téměř vždy.²⁹

Berta Berousková (Polansky 1998b: 49 a násl.) – Polansky uvádí její vzpomínku nekriticky, na s. 52 nechává bez komentáře její domněnku, že velitel Janovský byl z Letů odvelen do Hodonína, třebaže byl z pozice velitele CT I suspendován,

28 Tuto roli plnily Anna Hyndráková a Anna Lorenzová, které byly za války vězněny v Terezíně, s rozhovory měly velké zkušenosti, zaznamenaly již před tím pro Židovské muzeum v Praze řadu vzpomínek židovských pamětníků.

29 Pro analýzu informací z pamětnických vyprávění o věznění v CT Lety je důležité srovnávat se vzpomínkami vězňů z CT Hodonín (viz: *Ma bisteren – Nezapomeňme*, 1997).

30 Naproti tomu ve vzpomínce pamětnice A. N. (Polansky 1998b: 212 a 217), zaujme rezolutní autorův komentář: „*Všechny švadleny v táboře spaly s dozorcí.*“ Není jasné, na základě jakého zdroje je si autor svým soudem tak jist.

aniž by se přesunul do CT II.³⁰ Na s. 53 se dostáváme k historce, při níž byla Berta zraněna střelou. Polansky zaznamenal kulku do zad při útěku z CT Lety, MRK nafotilo dosud zjizvené stehno pamětnice po průstřelu levé kyčle.³¹ Z Letů byla Berta propuštěna, utíkat nemusela. Dle její dřívější výpovědi ke zranění došlo až po jejím propuštění, když měla odjet na práce do Německa, jenže vlak podpálili partyzáni.

Alžběta Lagronová uklízela v kanceláři dozorce Hejduka, dle záznamů MRK³² líčí, jak právě zde vězně bil:

AL: Z nich aj z uší aj z pusy stříkala krev, jenom proto že utekli. [...] To byl nějaký blázen, sadistickéj [...]. [...] špatně když se někdo podíval, tak von strašně lidi bil. A když někdo utekl, tak ten zabil.

A koho zabil? Konkrétně, pamatujete někoho?

AL: Heleďte, to já nemůžu říct, to nevím, [...] ale jenom vím to, že je tolik bil, že z uší, z pusy, odevšad jim stříkala krev a ty lidi byli odpadnutí.

Ve verzi vzpomínky zachycené Paulem Polanským (Polansky 1998b: 201) se dozvídáme: „[...] ale viděla jsem, jak Hejduk zabil mnoho lidí.“ – a text přechází již k jinému tématu.

Výpověď Antonie Krokové přináší v Polanského verzi skandální informace (Polansky 1998b: 112): „Za táborem vězni museli udělat čtyři nebo pět metrů hluboký příkop. [...] Každé ráno dozorcí prohlíželi ten příkop, a když tam někoho našli, zastřelili ho. Museli jsme přinést dřevo, aby taková mrtvola byla spálena [...] Viděla jsem také každý den, jak dozorcí zabíjejí lidi tak, že je topili v rybníku a v kádích na dešťovou vodu. [...] Když muž upadl, dozorcí začali ječet: ‚Vstávej! Vstávej!‘, když muž nevstal po třech rozkazech, dozorcí ho zastřelili. Viděla jsem to na vlastní oči mnohokrát.“ V záznamech ve sbírce MRK tato pamětnice mluví o jámách (2 metry hlubokých), ale srovnává je s podobnými v Osvětimi, což vede k pochybnosti, zda se nejedná o prolnutí vzpomínek. Z jiného zdroje jsme podobný údaj o příkopech v Letech nezachytili, ale to ještě nic nedokazuje. Faktická hodnověrnost výpovědi této narátorky je však pošramocena, když i další velmi závažný zážitek popisuje jen v knize Polanského na dvou místech pokaždé jinak, potřetí – a zase jinak – zazní v záznamech MRK.³³

31 Vzpomínka, viz sbírky MRK: V101/2003, V103, 104/2004, A25/95, A8, 9/2003, A35/2004/1, 2. Berta Berousková byla sestrou Barbary Richterové, na rozdíl od ní žila v devadesátých letech v Brně, MRK s ní bylo ve větším kontaktu. Byla jednou z prvních, jejichž vzpomínky jsem zachytila (10. 2. 1990) – její celé znění viz Nečas 1994: 77 a násl.

32 Vzpomínka, viz sbírky MRK: V70/97.

33 Polansky 1998b: 113 a 116, pozn. 1: Nejprve chtěl dozorce Hejduk znásilnit její sestru. Díky jinému dozorcí k tomu nedošlo, a nikdo nebyl zastřelen. Ve druhé verzi byl při obraně sestry zastřelen před očima pamětnice její otec a čtrnáctiletý bratr. Ve vzpomínce ve sbírkách MRK (V75/97) uvádí, že jí v Letech zastřelili otce a dvě sestry. My jsme se ihned ptali: „A jak to bylo, proč je zastřelili?“ „Protože moje dvě sestry byly znásilněny a táta tam utíkal...“ Po chvíli opět (jako ve druhé verzi) zmiňuje též při šarvátce smrt otce i bratra: „[...] tak ho taky zastřelil, tak zastřelil všechny štyry, byly tam mrtvý všechny štyry.“ „I ty sestry?“ „Ano, no právě, i ty sestry dřív, prvně ty sestry jeden zastřelil obě a ten jeden tatínka.“

Božena Růžičková (Polansky 1998b: 126):

„Řekli mi, že zemřely [děti BR] na tyfus, ale já nevím. Pracovala jsem venku, mimo tábor, a když jsem se vrátila, byli již mrtví a pohřbení. [...] Ten příběh o dětech, o tom, že je topili v rybníku, je pravdivý, to vím, protože když jsme se vraceli z práce, ty ženy, které právě porodily děti, nám řekly, že jim je vzali. [...] Tábor byl spravován jen českou policií. Ti dozorcí byli hrozní. [...] Nikde jsem nebyla bita tak, jako českými dozorcí v Letech. Kdybych řekla, že Němci na mě byli horší, lhala bych.“

Výpověď ze záznamu MRK:

BR: [...] tam byli tydlety český četníci, ale pod vedením zase to bylo z Německa, že jo. Voni teď říkají, že Češi, Češi, ale kdo to byl? Samozřejmě vymysleli to Němci a nařídili to Němci. [...] Já jsem zrovna byla v jiným stavu, pak se mně tam narodila holka [...]

A to děťátko přežilo?

BR: Nepřežilo dlouho. Dyž já si přesně nepamatuju, jak dlouho žilo, nepřežilo, protože děti tam moc dlouho nevydržely.

Dostala nějakou nemoc, nebo hladu?

BR: No vono se tam objevil tyfus [...]

Případy úmrtí, které v knize Polanského pamětník líčí jako popravu či smrt ubitím, se doptáváním vyjeví někdy v méně jednoznačném světle, stejně jako surové zacházení, kde však smrt jako jeho důsledek není potvrzena.³⁴

Knih *Těživé mlčení* (Polansky 1998b: 220–252) obsahuje i vzpomínky svědků, kteří do té doby vyslechnuti nebyli. V tom je skutečná autorova zásluha, a to bez ohledu na úroveň práce s narátory a samotnými vzpomínkami, protože některé údaje by třeba už nemohly být zachyceny vůbec. Václav Stuchlík (ředitel hl. správy českých pracovních táborů 1940–1942) na s. 244 naznačuje, jak se Romové snažili zachránit pomocí úplatků.³⁵ Vzpomínka sedláka z okolí Letů Václava Veselého na s. 240 by mohla být příspěvkem k nejasnostem ohledně role Karla Schwarzenberga (1911–1986), majitele blízkého panství, byť se týká židovských vězňů pracujících na knížecím panství. V recenzované knize nacházíme (s. 237 aj.) jednoznačný odsudek současného politika Karla Schwarzenberga (nar. 1937),

34 Viz sbírky MRK: V80/97.

35 Na dané téma se vyjádřila řada pamětníků, závažným materiálem je i soudní proces s protektorátním četníkem Arnoštem Dubovým, který byl přidělen k realizaci odsunu Romů do Osvětimi. V Osvětimi byl zde vězněnými a dříve relativně movitými moravskými Romy obviněn z braní úplatků, Krajský soud v Brně jej 7. 12. 1944 zprostil viny; výpovědi romských svědků byly shledány jako nedůvěryhodné: „[...] ježto tyto jsou cikáni, kteří často vypovídají nepravdivě.“ (Lhotka 2002: 56–58). Soudní proces s A. Dubovým uložen: MZA, Brno Krajský soud trestní v Brně, kart. 1498, rozsudek dne 7. 12. 1944, kopie viz sbírky MRK: NP 242/2006.

a to i přesto, že v době války byl tento malým chlapcem a za případné provinění svého otce nenese odpovědnost. Úloha jeho otce v kauze Lety by však měla být již kvůli těmto nařčením lépe objasněna.

Velmi důležitým informačním zdrojem, který může objasnit mnohé pochybnosti vznesené Polanským, jsou poválečné MLS a jejich dokumentace. Tyto materiály v Nečasových pracích chybí, Polansky z nich vyjímá jen velmi málo. Zato novinář Markus Pape na jejich základu postavil svoji práci (Pape 1997). Jde zejména o MLS s velitelem CT Lety Janovským.³⁶ Spis poskytuje poměrně dobrý vhled do tehdejší situace CT. Je v něm zaznamenáno mnoho důležitých informací od očitých svědků, byť ze strany bývalých dozorců. Přiznávali krutost svého někdejšího šéfa ve vztahu k vězňům, potvrdili tresty věšením na kůl i výrazné šizení přidělu jídla. Výpovědi naznačily i snahu velitele zalíbit se Němcům, jeho obdiv k nacismu. Svědkové ale nepotvrdili popravu, cyklon B a plynové komory, pece ani výraznější odchylky oproti uváděným počtům Romů, kteří táborem prošli (s tím souvisí i počty mrtvých), ale ani jiná Polanského skandální tvrzení.

Nález a zveřejnění materiálů z MLS je tedy příspěvkem M. Papeho (Pape 1997) ke „kauze Lety“. Ve srovnání s díly Polanského se kniha častěji drží pramenů, na které odkazuje, jenže také ne vždy. Některá smělá tvrzení stejně jako Paul Polansky nedokládá, byť tak činí již sofistikovaneji. Přepis telefonátu z písecké pátrací stanice (z 22. 9. 1942; Pape 1997: 61), žádající napříště již nehlásit útoky vězňů, je pro autora důkazem, že vězni chycení na útěku byli vražděni. Pochybnost budí tvrzení, že se – podle poválečných výpovědí, ovšem bez uvedení konkrétního zdroje – Janovský a jeho spolupracovníci bavili brutálním usmrcováním dětí z CT Lety a Hodonín svázení, pokládá Pape oběžník protektorátního ministra vnitra Richarda Bienerta z 24. 6. 1942 „o soupisu českých a moravských Romů a Sintů a jejich zavlečení do KT v Letech a Hodoníně.“ Konkrétní způsob realizace podle něj popsal Horst Böhme v prováděcí směrnici z 10. 7. 1942. První citovaný dokument je ve skutečnosti oběžníkem „o boji proti cikánskému zlořádu“, na jehož základě byla pak 10. 7. 1942 generálním velitelem neuniformované protektorátní policie skutečně vydána prováděcí směrnice, totiž rozkaz pro podřízené úřady.³⁷ Není jasně řečeno (a mimochodem v nové knize Polanského tyto zásadní dokumenty nejsou ani zmíněny), že právě tento oběžník, či následný rozkaz byl oním zásadním dokumentem, který po realizaci reformy protektorátních úřadu

36 Viz pozn. 20. Otázkou zůstává, proč v rámci líčení vystoupil jen jediný romský svědek, bývalý vězeň tábora.

Odpověď se zřejmě rýsuje v komentáři ze soudního procesu s jiným protektorátním četníkem, A. Dubovým, viz pozn. 34, kde romští svědkové byli označeni za nedůvěryhodné osoby. Takové argumenty se nacházejí i jinde (např. soud s J. Hejdukem). Nacističtí vědci klasifikovali „rasové cikány“ jako charakterově závadné osoby s genetickým sklonem ke kriminalitě (viz také Pape 1997: 107–108), tyto názory přechází i hluboko do poválečného období.

37 MZA, fond B 124/III. manipulace, karton 1871, kopie uložena ve sbírkách MRK: NP 19/91.

dle říšského vzoru³⁸ zahájil etapu otevřeného rasového postupu proti „cikánům“ u nás. A právě tento rozkaz nevznikl z libovůle protektorátních úřadů, jak by se mohlo z textu Papeho knihy zdát (Pape 1997: 51, 96, 109), ale byl převzat v doslovném znění z Německa (zde v platnosti od 8. 12. 1938, viz výše) jako základ „řešení cikánské otázky“ v kterékoliv části hitlerovské říše.

Závěry

Paul Polansky se stal obětí vlastní konstrukce, kterou se jemu ani jeho následovníkům nepodařilo doložit. Jeho aktuální kniha je zároveň příběhem žhnoucího srdce i nedobrého porozumění. Vedle detailního popisu zraní vlastních myšlenek a konstrukce individuálního „objevu Letů“ a jeho přijetí českou i zahraniční veřejností se v nové knize nedozvídáme o mnoho více informací, než které se objevily na stránkách tisku v rámci mediální „kauzy Lety“ před téměř dvaceti lety. K podobnému zaujetí pro téma zlákal i jiného cizince, v Česku naturalizovaného, M. Papeho. Ani on se nevyhnul dezinterpretacím, byť jeho dílo už mnohem více respektuje pramennou základnu.

Zásadní je, že o holocaustu protektorátních Romů musely být řečeny skandální informace, aby si toho tématu u nás někdo všiml. Vedly však také k otázkám, jejichž zodpovězení by mohlo pomoci k prohloubení poznání dějin této země. Jaké jsou okruhy otázek, které by měly iniciovat další bádání? Ujasnit počty vězňů, kteří prošli oběma CT, počty obětí i způsob jejich smrti. Jaké byly podmínky života v obou táborech a bylo v silách personálu je zlepšit? Jaké byly faktické rozdíly mezi českým a moravským CT? Dle stanovených regulí měly být v podstatě identické, a pokud nebyly, jaké okolnosti v tom hrály roli? Proč byly tak špatné podmínky života i v CT II, kde nebyl velitel odvolán pro pochybení? Jaké byly možnosti protektorátních úřadů usměrňovat průběh řešení tzv. cikánské otázky a jaká je tedy jejich míra zodpovědnosti za to, co se dělo v Letech a Hodoníně? Je třeba znovu a důkladně prostudovat archivní materiály k Letům uložené v SOA Třeboň i agendu Zemského úřadu v Národním archivu v Praze, znovu srovnat výpovědi a dokumenty shromážděné v archivu Ministerstva vnitra k MLS.³⁹ Jaká byla osobní odpovědnost jednotlivých členů dozorcího personálu obou táborů? Příbuznou, i když svým významem jinou otázkou, zda při odsunu Romů hrálo nějakou roli veřejné mínění, nebo bylo jen bezvýznamným spolutvůrcem nedobré atmosféry. Některé otázky Polanského zapadají i do dnešní aktuální potřeby výzkumů, s. 311: „[...] jak ochotně [...] [čeští] *spoluobčané spolupracovali s německými okupanty? Byla německá politika vyhlazování Cikánů Čechy ochotně přijímána jako*

38 Viz také Lhotka 1999. Lhotka uvádí, že po reorganizaci protektorátní policie se do jejího vedení dostali zástupci německé policie.

39 Např. soud s J. Janovským (zproštěn obvinění, viz pozn. 20), J. Luňáčkem (potrestán důtkou), J. Hejdkem (zproštěn obvinění), J. Letovem (zproštěn obvinění), F. Sowou (zproštěn obvinění), ale také s B. Dydyem (jako „kápo“ z CT II odsouzen na doživotí, propuštěn 1959, MZA, C 11, kart. 277, Lsp. 341/47, kopie ve sbírkách MRK: NP 1–118/2011). O procesu s Dydyem viz též Schuster 2013.

řešení problému, který s nimi odnepaměti měli? Nebo jim byla německou říší vnucena?“ To, že rušení romských osad – „cikánovů“ – média kvitovala s povděkem, je fakt.⁴⁰ Není lichotivý, ale taky neoznačuje viníky, spíše inspiruje k sebereflexi.

Bylo by vhodné také provést důkladný archeologický průzkum v Letech, když už v Hodoníně k jeho realizaci před započítím výstavby Památníku došlo v míře nedostatečné (jen v okolí studny a bazénu). Přesná lokalizace místa masových hrobů CT Lety totiž není zcela jasná. Aktuální je také potřeba geologického zaměření v Letech. Existující vojenské letecké mapy jsou nedostatečné, kvalitní zaměření konečně poskytne jistotu ve věci, kolik z plochy původního tábora zabírá dnešní vepřín.⁴¹ A za jakých okolností a kdy byl vepřín na tak citlivém místě prodán do soukromého majetku? Polansky na s. 246 uvádí, že k prodeji došlo v červenci 1994 „což je přesně doba, kdy se mnou přestala komunikovat česká ambasáda ve Washingtonu, D.C.“, tedy v době, kdy se „kauza Lety“ provalila i v zahraničním měřítku.

Dnes je zřejmě jediným skutečně důstojným řešením piety místa přesun prasečí farmy jinam. Dnes jde ale o jeden z mála úspěšných podniků ve svém oboru v zemi. Likvidace vepřína ve vyhrocené době „Polanského objevu“ by jistě ušetřila mnohé nepříjemnosti a zřejmě i finance.

Věčným tématem nejen k výzkumu, ale i k neustálé osvětě je pak samotný fakt genocidy Romů z území protektorátu. Také nejsou českou historiografií popsány osudy Romů v Sudetech, stejně jako nebyla nikdy dořešená otázka náhrad za majetek zabavený vězněným Romům. Stále ještě jsme si nepřiznali skutečné důvody, proč se to „našim“ Romům stalo, stále ještě tak trochu žijeme v představách o asociálech, kteří nechtěli pracovat, podobně jako si to říkali naši dědové a báby před válkou i v jejím průběhu.

Pro mě osobně mělo význam si knihu přečíst. U většiny zásadních událostí, které autor knihy popisuje, jsem byla, nebo jsem jim stála nablízku a věděla o nich. Díky této jeho reminiscenci jsem si nejen osvěžila různé okamžiky té doby, ale taky jsem měla možnost vidět je jiným pohledem, z úhlu cizince. V tom je Polanského archeologie prožívání těch dnů cenná, jeho dojmy, pocity a názory nejsou zanedbatelné. Takový je i jeho pohled na reálný vztah Čechů a Romů v půlce devadesátých let. Kniha odráží neustále přítomný výsměch Romům, který tuzemská veřejnost jako nic negativního nevnímá, nebo jej spíše už nevnímá vůbec.⁴²

40 Viz např. stálá expozice MRK Příběh Romů – 4. sál Genocida Romů; kopie dobového tisku, MRK: NP 2/2015.

41 Součástí materiálů z konference Fenomén holocaust, 1999 je dokument: *Supeprojekce půdorysu bývalého romského tábora v Letech u Písku do příslušné katastrální mapy obce Lety se zakresleným vepřínem*, nedatován, autor neuveden, vyhotoven s využitím historických měřických snímků, poskytnutých Vojenským topografickým ústavem v Dobrušce. Vyplývá z něho, že současný vepřín zabírá asi z 90% pozemek původního CT. Sbírkový MRK: MRK 295/99.

42 Pozoruhodným dokladem úvah laické veřejnosti na téma „Lety“ je obsáhlý soubor Evropa a Lety neznámého autora (297 s.): http://tabor-lety.info/files/evropa_a_lety.pdf.

Literatura

- BÁN, Andrej. 1997. Slunce/seno/koncentrák. In: *Reflex*, č. 36 (4. 9. 1997), s. 6–8.
Fenomén holocaust/ The Holocaust Phenomenon. 1999. Sborník mezinárodní vědecké konference. Praha–Terezín 6.–8. října. 1999. 178 s.
- FRIŠTENSÁ, H., LÁZNIČKOVÁ, I., SULITKA, A. 1995. *Neznámý holocaust. Příspěvky ze slavnostního odhalení pomníku romským obětem v Letech, ze semináře s mezinárodní účastí v Písku, 13. 5. 1995. Praha. Genocida na Romech se neprokázala. 1998. In: Lidové noviny, 11. 4. 1998.*
- HORVÁTHOVÁ, Jana. 1997. In: *Reflex*, č. 41 (9. 10. 1997), s. 1, reakce čtenářů.
- HORVÁTHOVÁ, Jana. 2005. *Sbírky MRK. Výtvarné umění/Visual arts. Romští autoři/Romani artists, přírůstky 1991–2005/acquisitions 1991–2005. Brno: Muzeum romské kultury, s. 181–183.*
- HORVÁTHOVÁ, Jana. 2013. Já už se dneska nedívám, kdo co jí, ale kdo jak je, to mě život naučil. Životní příběh Tonyho Lagryna. *Romano džaniben*, 20 (1), s. 105–139.
- LHOTKA, Petr. 1995. Transporty českých Romů do cikánského tábora v Letech. In: *Příspěvky ze slavnostního odhalení pomníku romským obětem v Letech a ze semináře s mezinárodní účastí v Písku 13. května 1995. Praha 1995, s. 45–50.*
- LHOTKA, Petr. 1999. Protiromská opatření protektorátních úřadů. In: *Fenomén holocaust. Sborník mezinárodní vědecké konference. Praha–Terezín, 6.–8. říjen 1999, s. 165–167.*
- LHOTKA, Petr. 2002. *Majetek Romů zabavený nacisty v Protektorátu Čechy a Morava 1939–1945. Diplomová práce, Právnická fakulta Masarykovy Univerzity, Brno.*
- Ma bisteren – Nezapomeňme. Historie cikánského tábora v Hodoníně u Kunštátu (1942–1943). Praha 1997.*
- NEČAS, Ctibor. 1972. Cikánská otázka v letech 1938–1942. In: *ČMM 91/1972, Brno, s. 305–315.*
- NEČAS, Ctibor. 1981. *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.*
- NEČAS, Ctibor. 1982. The Czech Gypsies during the Nazi occupation. In: *Journal of the Gypsy Lore Society* (4) 2/1982, č. 1, s. 69–5.
- NEČAS, Ctibor. 1994. *Nemůžeme zapomenout/Nášti bisteras. Nucená táborová koncentrace ve vyprávěních romských pamětníků. Shrom. a uspoř. Ctibor Nečas. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.*
- NEČAS, Ctibor. 1996. Odpověď Paulovi J. Polanskému. In: *Most*, č. 19–20/říjen 1996, s. 13.
- NEČAS, Ctibor. 1999. *Holocaust českých Romů. Praha–Terezín.*
- NEČAS, Ctibor. 2005. *Romové na Moravě a ve Slezsku 1740–1945. Brno: Matice moravská.*

- NEČAS, Ctibor. 2012. *Pal o Roma. O Romech: výběrový a retrospektivní soupis literatury, vzešlé z tvorby romských a neromských autorů* [CD-ROM]. Brno: Muzeum romské kultury. ISBN 978-80-86656-22-9
- PAPE, Markus. 1997. *A nikdo Vám nebude věřit. Dokument o koncentračním táboře Lety u Písku*. Praha, 197 s.
- PAPE, Markus. 1999. Spor o Lety – boj o smysl českých dějin. In: *MF DNES*, 9. 3. 1999.
- PAŘÍZKOVÁ, Jindra. 2007. *Památka obětem romského holocaustu – Internační tábor Lety u Písku a jeho poválečná historie*. Bakalářská práce, Filozofická fakulta, Ústav jižní a centrální Asie, Seminář romistiky, Univerzita Karlova v Praze, 53 s. a nestránkovaná příloha.
- POLANSKY, Paul. 1998a. *Dvakrát tím samým. Básně o romském holocaustu (1940–1997)*. Praha: G plus G.
- POLANSKY, Paul. 1998b. *Tíživé mlčení. Svědectví těch, kteří přežili Lety*. Praha: G plus G.
- POLANSKY, Paul. 1999b. *Toulavej pes*. Praha: G plus G.
- POLANSKY, Paul. 2014. *Tábor smrti Lety: Vyšetřování začíná (1992–1995)*. Vydavatel: Antifašistická akce, Československá anarchistická federace a Institut kritických studií, 503 s.
- SCHUSTER, Michal. 2013. Proces s Blažejem Dydym na základě materiálů Mimořádného lidového soudu v Brně roku 1947. In: *Romano džaniben. Časopis romistických studií*, 20 (1), s. 73–101.
- STRANDBERG, Sarah. 1994. *Researcher claims thousands of Gypsies exterminated by Czechs. Paul Polansky uncovers horrifying tale of death*. Decorah, Iowa, 5. května 1994, s. 1–2.
- Svaz Cikánů–Romů 1969–1973*. 2009. Doprovodná publikace k výstavě MRK „SCR. Z historie první romské organizace v českých zemích“. Brno, MRK.
- TROJAN, VÁCLAV: Lety před lety a dnes. *Nová přítomnost* 7/1996, s. 1.
- VALENTA, Jaroslav. 1999. *Mediální debata o táboru v Letech očima historika*. Historikové a kauza Lety. Historický ústav AV ČR, Academia Praha.
- VANĚK, Miroslav, MÜCKE, Pavel, PELIKÁNOVÁ, Hana 2007. *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR v.v.i. – Fakulta humanitních studií UK, 224 s.
- VANĚK, Miroslav a kol. 2003. *Orální historie. Metodické a „technické“ postupy*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 78 s.